

magere basis, zoals hij ook zelf lijkt te beseffen: 'Het relaas van beide auteurs is wellicht niet representatief voor de situatie in de gehele archipel maar wel illustratief' (57).

De resterende honderd pagina's worden gedomineerd door deze 'illustratieve' werkwijze. Op basis van gemakkelijk toegankelijke artikelen stipt Den Hertog een groot aantal, op zich boeiende, facetten van de MGD aan. Zo passeren de problemen verbonden aan transport van zieken en gewonden de revue, waarbij innovaties bij raderbaren worden vermeld. Het werkaanbod was immens en divers: van problemen rond drinkwater- en voedselvoorziening tot drankmisbruik, van epidemische ziekten als beri-beri en cholera tot wijdverbreide venerische ziekten. Ten slotte komt de auteur — op basis van zeven bewaard gebleven verslagen van officieren van gezondheid — tot een evaluatie van het optreden van de MGD tijdens zeven Atjehse veldtochten. Zijn conclusie valt positief uit: werkend met een smal budget en onder verzwarende omstandigheden hebben de officieren van gezondheid en in veel gevallen ook het verzorgend personeel met grote inzet en moed hun taak verricht. Wel kapitelt de auteur op een aantal plaatsen de militaire artsen van wege het feit dat zij geen stelling hebben genomen tegen het excessieve geweld in de strijd tegen de trotse Atjehers. Dit beschouwt hij als een ernstige morele tekortkoming.

De waarde van dit vlot geschreven boekje is een signalerende. De lezer wordt duidelijk gemaakt welk een keur aan onderwerpen uit de geschiedenis van de MGD en/of de Atjeh-oorlog zich nog leent voor scriptie- of promotie-onderzoek. Inhoudelijk is er sprake van een gemiste kans. Drie fundamentele bezwaren kunnen tegen deze Nijmeegse dissertatie worden ingebracht. Ten eerste. De auteur verdedigt zijn 'impressionistische' werkwijze door te wijzen op een gebrek aan gegevens. Maar ook in de geschiedwetenschap geldt, wie niet zoekt, zal niet vinden. De onderzoeksbasis is beperkt tot gemakkelijk toegankelijke literatuur. Van serieus archiefonderzoek is geen sprake, terwijl de auteur een aantal schatkamers vol militair-historische documentatie (bibliotheek KMA, militair-historische secties) niet eens heeft aangedaan. Daarnaast ontbreekt iedere kritische vraagstelling ten aanzien van de geraadpleegde literatuur. Den Hertog geeft door wat hij aantreft, zonder zich te bekommeren om waarheidsgehalte of ook maar een poging tot analyse te wagen. Ten slotte, de enige kritische kanttekening waarop ik hem heb kunnen betrappen, betreft het 'morele tekortschieten' van de MGD-officieren. Deze stelling geeft aan hoe weinig hij begrepen heeft van de positie van de MGD binnen de militaire organisatie van toen. Dat dit boekje in de Nijmeegse medische faculteit voldoende is geacht voor een doctorsbul, stemt tot nadenken. De promotiecommissie mag zich gelukkig prijzen niet onder het militair straf- en tuchtrecht te vallen. Ik had haar anders graag voor plichtsverzuim enkele dagen 'achter de wacht' gezet.

P. H. Kamphuis

K. Hofmeester, *Van talmoed tot statuut. Joodse arbeiders en arbeidersbewegingen in Amsterdam, Londen en Parijs, 1880-1914* (IISG-studies + essays XV; Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1990, 148 blz., f29,50, ISBN 90 6861 056 2).

Deze studie formuleert een antwoord op een nauw omschreven vraagstelling: hoe valt te verklaren dat joodse arbeiders zich in Londen en Parijs apart organiseerden, terwijl in Amsterdam joodse arbeiders te zamen met niet-joodse de eerste 'moderne' vakbond van Nederland zouden vormen, de ANDB. De schrijfster onderscheidt twee verschillende, elkaar versterkende, verklaringsfactoren. In de eerste plaats de mate van integratie van joodse arbeiders in de maatschappij, met aandacht voor cultureel-religieuze achtergronden, de mate van

geografische spreiding en de positie op de arbeidsmarkt van joodse arbeiders. In de tweede plaats de houding van de maatschappij ten aanzien van joodse arbeiders, in het bijzonder de (in)tolerante houding van de algemene arbeidersbeweging. De studie toont inderdaad overtuigend aan, dat er ten aanzien van deze variabelen substantiële verschillen bestaan tussen Londen en Parijs enerzijds en Amsterdam anderzijds.

Het bestaan van een autochtoon joods proletariaat in Amsterdam impliceerde een verregaande mate van integratie der joodse arbeiders in de samenleving en dus een relatief geringe kloof tussen joodse en niet-joodse arbeiders. Zie bijvoorbeeld het ontbreken van een taalbarrière tussen joden en niet-joden, de relatief geringe rol van de religie bij de joodse arbeiders, een verre van absolute scheiding tussen de joodse wijk en de overige wijken in de stad en een relatief losse binding tussen de joodse arbeider en zijn joodse patroon. Hiermee verbonden zien we een betrekkelijke afwezigheid van anti-joodse gevoelens bij de bestaande arbeidersbeweging, zeker in zijn socialistische variant. Dit complex van factoren maakt plausibel dat de joodse arbeiders in Amsterdam zich niet in een aparte joodse vakbond organiseerden.

Hoe anders is de situatie in zowel Parijs als Londen. Daar is de joodse arbeidersbeweging opgebouwd door immigranten, die in vrijwel alle opzichten een eigen, van de ruimere maatschappij afgescheiden, wereld vormen. Hun voertaal, het Jiddisch, vormt een enorme barrière in het contact met autochtone arbeiders. De joodse arbeiders wonen in geïsoleerde joodse wijken en ze zijn veelal werkzaam in de zwak gemechaniseerde *sweatshops*, dit in afwijking van de autochtone arbeiders. Bovendien werken de joodse arbeiders er exclusief voor joodse bazen, wat hun isolatie nog versterkt. Al deze factoren blijken verbonden met een sterk afwerende houding van de algemene arbeidersbeweging jegens de joodse nieuwkomers, wat overigens sterker voor Londen dan voor Parijs geldt. Hoe afwerend precies hangt af van economische factoren, zoals de mate van werkgelegenheid en de concurrentie die van de immigranten uitgaat. Ook zijn structuur en ideologie van de bestaande arbeidersbeweging van belang, zoals de aan- of afwezigheid van een integratie bevorderende socialistische ideologie of een deze juist tegenwerkende traditionele vakbondsstructuur, gericht op beter geschoolde arbeiders.

Een gedegen analyse van bovenstaande factoren maakt het eigenlijke belang uit van de studie, die echter tevens ernstige bezwaren kent. Zo fungeert de probleemstelling als een keurslijf, dat elke wetenschappelijke verrassing bij voorbaat uitsluit en waardoor van een verfrissende (narratieve) verhandeling over leven, strijd en cultuur der joodse arbeiders weinig te bemerken valt. De studie behelst ook geenszins de gesuggereerde analyse van 'joodse arbeidersbewegingen' in het algemeen, doch slechts van enkele, zij het relevante, politieke en economische organisaties, waarbij vakorganisaties sterk overheersen. Waarom bijvoorbeeld geen analyse gemaakt van een 'gemengde' politieke organisatie als afdeling Amsterdam III van de SDAP? Deze grootste SDAP-afdeling evolueert van een overwegend joodse naar een 'gemengde' organisatie en houdt daarom een perfect onderzoeksobject in, temeer waar de afdeling vele jaren bol staat van hoogst emotionele politiek-ideologische conflicten die veel verraden van de leef- en denkwereld van het joodse proletariaat en zijn verhouding tot het wassende getal niet-joden. Deze negatie doet afbreuk aan wat de schrijfster, overigens wat al te ambitieus, zich als doel stelt: de 'vorming van een verklarende theorie voor het ontstaan van aparte joodse arbeidersbewegingen'(13).

Tenslotte nog enkele kleine aanmerkingen. Het is onjuist, dat de aanhang van de Amsterdamse SDB in de jaren negentig van de negentiende eeuw voornamelijk uit ambachtslieden bestond (88). Ook vraag ik me af of het niet beter ware geweest, vooral gezien het deels ontbrekende

overige bronnenmateriaal, de periodieken van vooral de Londense joodse arbeidersorganisaties zelf te bestuderen in plaats van zich te verlaten op door auteurs gepleegde (selectieve) weergaves ervan.

Henny Buiting

P. Pennings, *Verzuiling en ontzuiling. De lokale verschillen. Opbouw, instandhouding en neergang van plaatselijke zuilen in verschillende delen van Nederland na 1880* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1991; Kampen: Kok, 1991, xi + 252 blz., f49,90, ISBN 90 242 3308 9).

Al jaren houden historici en andere wetenschappers zich bezig met het verschijnsel verzuiling. De consensus gaat echter nog niet veel verder dan de constatering dat verzuiling een complex verschijnsel is, dat zich niet leent voor eenduidige verklaringen. De sociaal-geograaf Pennings wil zich niet mengen in de debatten over bedoelingen en ideologieën achter de verzuiling, maar wil het verschijnsel verzuiling empirisch onderzoeken. In zijn proefschrift, dat deel uitmaakt van het verzuilingsproject van de Universiteit van Amsterdam, onderzoekt Pennings de verzuiling en de ontzuiling in geheel Nederland in de periode 1880 tot heden. Richten de meeste historici binnen dit project zich doorgaans op diepte-onderzoek binnen een of twee gemeenten, Pennings onderzoekt vijfenveertig gemeenten in Nederland, die gezamenlijk een representatief beeld van Nederland moeten geven. Door het verwerken van kwantificeerbare gegevens betreffende de orthodox-protestantse, katholieke en sociaal-democratische zuilvorming in de geselecteerde gemeenten probeert hij een systematiek te vinden in de lokale verschillen die zich voordoen. Die systematiek zoekt Pennings in de invloed van de modernisering en die van de godsdienstige samenstelling van de gemeenten. De invloed van de modernisering leidt hij af uit de mate van verstedelijking en de mate van dynamiek. Iedere gemeente wordt daartoe geklassificeerd naar de tegenstellingen stad/platteland en dynamisch/stabiel. Te zamen met de variabele 'godsdienstige samenstelling' komt Pennings zo tot zestien verschillende lokale 'contexten'. In zijn onderzoek staat de vraag centraal welke invloed de verschillende contexten hebben op het verzuilingsproces.

Het verschijnsel verzuiling onderzoekt Pennings op vier niveaus. In de eerste plaats richt hij zich op de institutionele opbouw van de drie zuilen. Via de *Staatscourant* is nagegaan welke instituties in de periode 1855-1925 in de vijfenveertig geselecteerde gemeenten zijn opgericht. Dit maakt het onder andere mogelijk uitspraken te doen over het percentage verzuilde instituties van alle opgerichte instituties, de zogenaamde institutionele verzuilingsgraad. Daarnaast introduceert Pennings onder andere de relatieve verzuilingsgraad, welke aangeeft hoe zich de institutionele verzuilingsgraad verhoudt tot het procentuele aandeel van de achterban van de totale bevolking.

Op basis van zijn onderzoek naar de institutionele opbouw van de drie zuilen komt Pennings tot vergaande conclusies. De 'omvang' van de zuilen blijkt volgens Pennings veel minder groot te zijn dan verwacht. De dominante beeldvorming van verzuiling als een alomvattend gesloten systeem (99,213) en de gangbare gedachte dat de verzuiling de hele maatschappij in haar greep kreeg (89) stelt hij dan ook ter discussie. Tot deze conclusie komt Pennings op basis van de door hem berekende relatieve verzuilingsgraad. Hieruit blijkt dat de drie verzuilde bevolkingsgroepen vrijwel op geen enkel tijdstip in de periode 1855-1925 hetzelfde percentage verzuilde instituties van alle instituties wisten op te richten als hun procentuele aandeel van de totale bevolking. Bij gebrek aan (internationaal) vergelijkingsmateriaal zijn dit soort gegevens echter